

342. Диалогдон тике жана төл сөздү тапкыла.

- Бул эмне? — деди аңгыча кыз чыңкылдап.
- Ачкыч, — деди жигит.
- Бул папамдыкы, — деди кыз.
- Мен кирейин, — деди Зина.

Үлгү: Бул эмне? (тике сөз) — деди аңгыча кыз чыңкылдап (төл сөз).

343. Жомокту ролго бөлүп окугула. Автордун, таранчынын жана мышыктын сөздөрүн айрым-айрым дептеринерге жазып алгыла.

МЫШЫК ЭМНЕ ҮЧҮН ТОЙГОНДОН КИЙИН ЖУУНАТ?

(Латыш жомогу)

Күндөрдүн биринде таранчы учуп келип, дыйкандын ко-роосуна конот да, чачылып жаткан дандарды терип жей баштайт. Дан терүүнүн кызыгына баткан таранчы айланчыктап секирип, конуп жүрө берет. Муну көрүп олтурган үй ээсинин мышыгы кичине ташка калкаланып аңдый баштайт. Оңтоюна келтирип, жакындап келгенде ыргып барып баса калат. Канатынан капшыра тиштеп туруп:

- Эми бир жакшылап тоё турган болдум, — дейт.
- Ой кокуй, бул эмне дегениңиз, мышык мырза! Чыны менен эле сиз мени жеп коёсузбу? — деп чырылдайт таранчы.
- Мен эмне сени көркүңө карап турмак белем? — деп мышык кырылдады да, таранчынын мойнун буроого ыңгайлады.
- Эй, мышык мырза, уялсаңызчы! Сыягы өзүңүз жуунганды унутуп баратасыз го. Үй ээси да, анын аялы да, дүйнөдөгү бүткүл адам аттуу эң алды менен жуунат. Андан кийин барып тамак жешет, — дейт таранчы чырылдап.

— Бул айтканыңдын жөнү бар экен го! — деп мышык жакшылап жуунуп, сүртүнүү үчүн алдыңкы бутун тумшугуна алпарды.

Ошол кезде таранчы көп ойлонуп турбай култ этип, канатын кагып, асманга учуп жөнөйт. Мышык аябай ыза болот.

— Коё тур, балам, мындан ары алдай албассың! Мейли адамдар эмне кылса ошо кылсын. Мен өзүм мындан ары тамагымды жеп тойгон соң, андан кийин жуунам, — дейт ал.

Ошондон бери карай мышык тамак жегенден кийин жууна турган болуптур.

299. Төмөнкү накыл сөздөрдүн мазмунун чечмелеп бер.

1. Алтымышка чыккан атаңды алыскы жолго жибербе.
2. Алма сабагынан алыс түшпөйт.
3. Ата намысын арсыз уулу кетирет.
4. Атам, энем бар болсун, оозу-мурду жок болсун.
5. Атаң карыса, кул кылба, энең карыса, күң кылба.

300. Төмөнкү сөздөрдү пайдаланып багыныңкы сүйлөм түзгүлө.

Кара аяк, жыгач аяк, итаяк, бири-бирине, шарт, картайганда, небереси.

301. Кызык экен, курап окуп көрөлү.

Биринчи тамгасын элден ал,	Эки тамгасын аттан ал,
Экинчи тамгасын сенден ал,	Үчүнчүсүн каттан ал,
Үчүнчү тамгасын менден ал,	Үч тамгалуу ушул сөз,
Ушулардан куралган	Кимиң болот, тактап ал.
Эң бир ыйык пенде бар.	(А..)
	(Э..)

§ 50. Чейректик кайталоо

Окуучулардын билим деңгээлин текшерүү

1. Текшерүү иши (оозеки, жазуу).
2. Тест.
3. Көрүү, эркин, контролдук диктант, чыгармачылык диктант.

Текшерүү иши (оозеки, жазуу)

- I.
 1. "Өмүрү өрнөк аялзат" деген темада аңгемелеп бер.
 2. Эмгек жөнүндө бир нече макал жазып, маанисин чечмелеп бер.
 3. Өзүң түзгөн аңгемеден орун багыныңкы сүйлөмдөрдү белгиле.
- II.
 1. "Карысы бар элдин ырысы бар" деген темада аңгеме түз (кайрымдуулук, боорукерлик идеясы менен байланыштыр).
 2. Жаттаган ырларыңдын бирин эсиңе тутуп жаз.
 3. "Эшик бек болгондуктан, биз кире албадык" деген татаал сүйлөмгө морфологиялык жана синтаксистик талдоо жүргүз.

337. Көңүгүүнү көчүрүп жазып, этиштик сөз айкаштарын аныктагыла.

Ысыката курорту Ысыката капчыгайында жайгашкан. Мындагы минералдуу суулардын дарылык касиети илгертен эле жергиликтүү элге белгилүү болгон. Алгачкы курулуштар 1891-жылы Орусиянын "Кызыл Крест" коому тарабынан курулган. Курортто нерв системасы, кыймыл-таяныч органдары, бөйрөк ооруларынан жабыркагандар дарыланат.

Үлгү: 1. Ысыката курорту Ысыката капчыгайында жайгашкан.

капчыгайында жайгашуу (зат атооч+этиш)

338. Көңүгүүдөн зат атоочторду таап, дептеринерге жазгыла. Алар эмненин (адамдын, буюмдун ж. б.) атын билдиргенин, кайсы жакка таандык экенин айтып бергиле.

Айланайын, айланайын, кичинекей комузчум. Келчи, колунду берчи, — деп аны бооруна кысып-кысып, маңдайынан, колунан өөп жатты. Ал киши Карамолдонун өзү экен. Эртесинде эле гезитке "Кичинекей комузчу" деген бадырайган чоң тамгалар менен жазылган макала чыкты. Эне тилим — эне сүтүм, сүйгөнүм.

§ 54. Тике сөз жана кыйыр сөз (Прямая и косвенная речь)

Бөтөн сөз сүйлөмдө эки жол менен берилет:

- а) тике сөз түрүндө;
- б) кыйыр сөз түрүндө.

Бөтөн сөз эч өзгөрүүсүз берилсе, *тике сөз* деп аталат.

Мисалы: Элде мындай сөз бар: "Жигитке жетимиш өнөр аз".

Бөтөн сөз өзгөрүлүп берилсе, *кыйыр сөз* деп аталат.

Чужая речь в предложении передается двумя путями:

- а) в форме прямой речи;
- б) в форме косвенной речи.

Чужая речь, не подвергшаяся никакой структурной переработке, называется *прямой речью*.

Например: В народе говорят: "Жигиту и семидесяти ремесел мало".

Чужая речь, подвергшаяся структурной переработке, называется *косвенной речью*.

Ш 303. Текстти окугула. Которуп, мазмунун айтып бергиле.

ОШ ШААРЫ

Ош — Орто Азиядагы эң эски шаардын бири. Шаардын негизделген жылы так эмес. Уламыштар анын пайда болушун Александр Македонский, ал эмес Сулайман пайгамбар менен байланыштырышат. Археологиялык изилдөөлөр бул жерде эл биздин заманга чейин 1 миң жылдыкта отурукташкандыгын далилдеген. Ири шаар катары жазма даректерде 9—10-кылымдарда айтылат. Ош чоңдугу боюнча Ферганада 3-шаар болгон. Ал аркылуу Орто Азиядан Кытай менен Индияга соода жолу өткөн. Индияда Улуу Моголдор мамлекетин негиздөөчү Захиреддин Мухаммед Бабур (15-к.) өзүнүн "Бабур-наме" деген эмгегинде Ошту жибекчиликтин жана кол өнөрчүлүктүн борбору катары баса көрсөткөн. 19-кылымдан тартып Ош шаары Кокон кандыгынын карамагында болуп, кол өнөрчүлүк менен диндин борбору катары таанылган. 1876-жылы Орусияга кошулуп, Фергана облусундагы Ош уездинин борбору болгон. Улуу Октябрь революциясына чейин Ош шаары калкынын саны жана сооданын өнүгүшү боюнча алдыда турган. Анда орус, кашкар, ооган, инди товарлары сатылган. 1924-жылдан округдун, 1930-жылдан облустун борбору болгон. Азыр да экономикалык байланыштарын темир жол жана автожол тармактары аркылуу жүргүзөт. Ош шаарында көптөгөн окуу жайлары бар. Ош шаарынын 3000 жылдыгы 2000-жылы белгиленди.

КСЭ

- *жазма даректер*— письменные источники
соода жолу— торговый путь

304. Текстти окуп, мезгил багыныңкы сүйлөмгө көңүл бургула. Суроо берип, көчүрүп жазгыла.

1. Мен үйдөн келгенге чейин, сен күтүп тургун.
2. Ал сүйлөгөн убакта, менин жүрөгүм толкундап турду.
3. Ал жетекчилик кылгандан бери, ишибиз бир топ илгериледи.

●● 305. Диалогду ролго бөлүшүп окугула.

- Өзүңүз Бишкектенби?
- Ооба. Азыр Бишкекте жашайм. Бирок туулуп-өскөн жерим — Ош.
- Ош кандай шаар?
- Ал байыркы шаар, облустун борбору.
- Ал кайда жайгашкан?
- Ал өлкөнүн түштүгүндө жайгашкан.
- Анда кандай жайлар бар?
- Шаардын ортосунда тоо бар.

332. Тамашаны окуп, ушул сыяктуу тамаша билсеңер айтып бергиле.

Бир күнү окумуштуу-химик жолдошуна кычкылтектин (кислород) ачылышы жөнүндө мындай деди:

— Кычкылтек XVII кылымда ачылган экен.

— Кызык, анда ага чейин жан-жаныбар эмне менен дем алышты экен, — деп тан калды жолдошу.

§ 53. Текст менен иштөө

333. Окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Жаттап алгыла.

ЖЕЛСИЗ ТҮНДӨ ЖАРЫК АЙ

Желсиз түндө жарык ай,
Шооласы сууда дирилдеп.
Айылдын чети терең сай,
Ташыган дайра күрүлдөп.

Калың жыгач жалбырак,
Шыбырашып өз-өзү,
Көрүнбөй жердин турпагы,
Кулпунган жашыл жер жүзү.

Тоо жаңырып үн кошуп
Үргөн ит менен айдакка.
Келбедиң дале жол тосуп,
Жолугууга оолакка.

Сөз айтылып бөгөлүп,
Түрсүлдөп кагып жүрөгү.
Турбады беле сүйүнүп,
Тамакка кирип ээги.

Абай

334. Окугула, которгула. Суроолорго жооп бергиле.

УРУНТТУУ УЧУРЛАР

Ибрагим Кунанбай уулу 1845-жылы 10-августта туулган. Чоң энеси Зере менен апасы Уулжан аны эркелетип жүрүп, Абай атыктырган.

1855-жылы "Ким экен деп келдим эле төө куутан?" деген туңгуч ырын жазган.

Ал өз айлындагы медреседе сабатын ачат. Семейдеги медреседе билим алат жана орус мектебинде бир аз окуйт.

1886-жылы Семейдин Илимий, статистикалык комитетине мүчөлүккө шайланат. 1889-жылы "Керимбайга", "Жаз" деген ыры "Дала Ваяты" гезитине жарыяланат. Пушкиндин "Евгений Онегининен" үзүндүлөрдү которот. Чыгармачылыгынын өтө мөмөлүү кезеги башталат.

1898-жылдан тартып эл башкарууга аралашат.

1905-жылы 25-ноябрда "Семипалатинский листок" гезитинде Абай жөнүндөгү азалуу кабар жарыяланат.

1909-жылы Петербургдан ырларынын алгачкы жыйнагы

307. Окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү кыргызча айтып бергиле.

СЫНОВЬЯ

Две женщины брали воду из колодца (кудуктан). Подошла к ним третья (үчүнчүсү). И старенький старичок на камушек отдохнуть (эс алганы) присел (олтурду).

Вот говорит однаженщина другой (экинчисине): "Мой сыночек ловок да силен (менин балам күчтүү). Никто с ним не сладит" (тең келе албайт).

"А мой поет (ырдайт), как соловей", — говорит другая (деди экинчиси).

А третья молчит (үчүнчүсү унчукпады). "Что же ты про своего сына не расскажешь?" — спрашивают (сурады) ее соседки (кошуналары). "Ничего (эч нерсе) в нем особенного нет", — отвечает им женщина ("артыкчылыгы жок", — деп жооп берди).

Набрали (альшты) женщины полные ведра (толтура чака) и пошли. А старичок (карья) — за ними (артынан). Вдруг навстречу три мальчика выбегают (чуркап чыгышты). Один через голову кувиркается (оңкочук атат), колесом (тоголонот) ходит. Другой песню поет, соловьем заливается (булбулча сайрайт). А третий к матери подбежал (чуркап келди), взял (алды) у нес ведра тяжелые (оор) и понес их (көтөрүп жөнөдү).

Спрашивают женщины старичка: "Ну, что? Каковы наши сыновья?"

"А где же они? Я только одного сына вижу!" — ответил старичок.

308. "Мен энеме жардам берем" деген темада чакан сочинение жазгыла.

309. Төмөнкү сөздөрдүн антонимдерин эки тилде тапкыла.

Чачып, чоң, бүктөлгөн, кара, ачка, тоюп, ачарчылык, өлүм, жалган, кубанычтуу.

310. Суроолорго кыргызча жооп берип, биринчи үч куплетин жаттап алгыла.

ВСЕ ОТ МАТЕРИ

Отрывок из стихотворения "Дом без матери"

Все — от матери,
Все, что в нас есть,
Что заложено в нас с колыбели:
Справедливость,
Достоинство,

7. Койгулачы балдар досуңарды канчалык мактасаңар да меникине жетпейт деди үчүнчүсү.

 329. Текстти көркөм окугула. Үзүндү кайсы автордун жомогунан? Төл жана бөтөн сөздү аныктагыла. Жомоктогу каармандардын синонимин тапкыла.

Кишиче сүйлөп жалынып,
Алтын балык кеп айтат:
"Коё бер мени, абышка,
Мен деңизге кетейин,
Кунум үчүн мен сага,
Тилегениң берейин".

"Бүгүн бир балык кармасам,
Жөн балыкка окшобойт,
Алтын экен карасам,
Сүйлөгөн бизче сөзү бар,
Коё бер сууга деп сурайт.
Коё бердим балыкты,
Суроого оозум барбады".

Жиберип алтын балыкты,
Жумшактап ага сөз айтты:
"Алтын балык, барагой,
Берчү дүнүйөң албасмын,
Көк деңизде сайрандап,
Эркин ойноп жүрөгой".

Кемпир чалды каргады:
"Алжыган акмак абышка,
Балыктан кун албапсың,
Биздики сынып калды эле,
Жок дегенде, оңбогур,
Бир тепши сурап албапсың!"

Үйүнө ылдам чал кайтты,
Кемпирге укмуш кеп айтты:

330. Текстти окугула, төл жана бөтөн сөздөрдү өзүнчө көчүрүп жазгыла да, схема аркылуу көрсөткүлө:

АПЕНДИНИН ЖОРУКТАРЫ

Апендинин колуна аялы акча жана бир кесе берип:

— Дүкөндөн суу май алып кел, — деп жумшайт. Апенди дүкөнгө келет да, сатуучуга акчасын берип:

— Суу май бериңиз, — дейт.

Сатуучу суу майды өлчөп, Апендинин кесесине куюп берет. Өлчөгөн идиштин түбүнө бир аз суу май артып калат. Анда сатуучу:

— Ай Апенди, арткан суу майды эмнеге куюп кетесиң? — дейт.

Апенди ойлоно калып:

— Бул жагында да орун бар, — деп кесени көмкөрө коёт.

Кеседеге май төгүлөт. Кесенин түбүн сатуучунун алдына тосуп:

— Мына ушуга куюп бериңиз, — дейт.

Сатуучу мыйыгынан күлүп, арткан майды кесенин түбүнө куюп берет. Апенди лыпылдаган бойдон үйүнө барат. Аялы анын кесени көмкөрөсүнөн кармап алып, түбүнө бир аз суу май алып келгенин көрүп:

— Ой оңбогон Апенди, алып келгениң ушул элеби? — дейт. Анда Апенди:

4. Какие произведения других писателей о матери вы можете еще назвать?

5. Выучите наизусть первые три строфы стихотворения.

311. Ырды жаттап, эки тилде салыштыргыла.

ГЕНИЙ РУССКОЙ СЛОВЕСНОСТИ

Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовет меня всяк сущий в ней язык,
И внук славян, и финн, и ныне полудикой
Тунгус, киргизец и калмык.

*Из черного варианта стихотворения
А. С. Пушкина "Памятник", 1836 г.*

ЭСТЕЛИК

Мен өзүмө тургуздум бир эстеликти ой жеткис,
Эл каттаган байтак жолу дайым турар даңгырап,
Аны менен Александр буранасы тең келбес,
Бийик башы теңдеши жок заңгырап.

Мен бүт өлбөйм, жашайт жаным менин сырдуу пирамда,
Ал чирибейт, алда качан мурун карыйт турпагым.
Калса да эгер сыңар болуп жалгыз акын ааламда,
Жашай бермек бүгүнкүдөй арбагым.

Менин атым Россияга тарар кенен,
Бардык тилде мени сүйлөп, менин атым аташар,
Славян тукумдары жана финдер,

азыр жапан тунгус менен кыргыздар,

Кең талаада жерге сырдаш калмактар.

Көпкө мени эл унутпайт, кадыр кылып урматтап,
Анткени мен лирам менен мээр-шапкат ойготтум,
Ушул таш боор заманымда азаттыкты мен мактап,
Байкуштарга кайрыктердик козготтум.

О, Муза, сен аябаган терсаяк, корс болбогун,
Таажы тилеп, атак-даңкка кызыкпагың ээлигип.
Мактаганга кубанбагың, кордогондон коркпогун,
Наадан менен эрегиште теригип.

Которгон У. Абдукаимов

312. Окуп, кыргыз тилинде айтып бергиле.

21 марта у кыргызстанцев светлый весенний праздник—
Нооруз. Нооруз в переводе с персидского: но — новый, руз —

• *кирүүгө аракет кылып көрүштү* — пыгались вступить
кууп чыгышты — отогнали
кыйроого дуушар болду — подвергся разрушению
курчоодо — пережили осаду
суукту, ачарчылыкты — голод, холод

325. Ырды көркөм окутула да, мазмунун түшүнүп, кайсы окуя сүрөттөлгөндүгүн айтып бергиле. Автор эмне үчүн элинен кечирим сурап жатат?

КЕЧИР, ЭЛИМ!

Кечир, элим, келген элем согушка
 Сенин улуу атың менен мактанып.
 Шарт үзүлүп эң акыркы дем алуу,
 Ажал жетип көмүлбөдүм даңкталып.
 Чаян дагы өзүн чагыш өлтүрөт,
 Бүркүт урат өзүн бийик аскага.
 Мен да ушундай бүркүт элем, жалганбы,
 Баш ийбеген, багынбаган башкага!
 Кандай кылам? Пистолетим — курдашым,
 Керек кезде соңку сөздөн баш тартты.
 Колдорума кишен салып душмандар,
 Зордук деген, кордук деген жүктү артты.

Муса Жалил

326. Муундарды толуктап, сүйлөм түзгүлө.

Күч\...	Ах ни\...	Ый\...
Боо\...	Эм\...	Ке\...
Ул\...	Эр\...	Таш\...
Сөз\...	Мээ\...	

Үлгү: Күчтүү.

Менин уулум эң күчтүү, ага эч ким тең келе албайт, — деди эне.

§ 52. Тол жана бөтөн сөз (Собственная и чужая речь)

Бир нерсе жөнүндө баяндоо же кабар берүүдө өзүбүздүн сөзүбүздөн тышкары бөтөн сөз да колдонулат. Алар төмөндөгүдөй жолдор аркылуу берилет.

При высказывании какой-либо мысли может возникнуть необходимость передать не только свое собственное сообщение, но и речь, принадлежащую другому лицу.

болуп орношкон. Өмүрүнүн акырына чейин изилдөөлөрүн жүргүзгөн.

Эмгектери жүрөк ооруларына арналган.

КСЭ

• *туңгуч* — первый
жүрөк оорусу — заболевание сердца

1. И. К. Ахунбаев качан, кайда туулган?
2. Кандай кесипте эмгектенген?
3. Анын илимий изилдөөлөрү кандай ооруларга арналган?

315. «Сасык тумоодон сактангыла!» Текстти кыргыз тилине которгула.

ГРИПП

Грипп — опасная инфекционная болезнь. Иногда эпидемия гриппа одновременно охватывает тысячи людей.

Грипп легко передается от больного человека к здоровым людям. При разговоре, кашле, чихании изо рта больного вылетают маленькие капельки слюны и слизи. В каждой такой капельке находятся вирусы гриппа.

Оберегайте себя и других людей от гриппа.

Не ходите в дома и квартиры, где есть больные гриппом.

Пользуйтесь только своим носовым платком и полотенцем. Промокшую одежду и обувь снимайте с себя как можно быстрее. Когда кашляете или чихаете, отвернитесь в сторону, прикрывайте рот и нос носовым платком.

Если вы плохо себя чувствуете: появилась головная боль, насморк, кашель — не ходите в школу, вызовите врача на дом.

• *эпидемия гриппа* — сасык тумоонун эпидемиясы
капельки слюны — шилекейдин чачырандысы

316. «Күлкү — денсоолуктун мүлкү». Текстти орус тилине которгула.

ЖОЛ КАЙДА БАРАТ?

Эки жолдун айрылышынан Апендиге бир бейтааныш аял жолугуп:

— Бул жол кайда барат? — деп сурады.

— Мен эс тартканы бул жол ушул жерде эле жатат. Дегеле бир жакка барганын уга элекмин, — деп жооп берди Апенди.

* * *

Күндөрдүн биринде Алдар менен Шайтан ууга чыгышат. Жолдуу болушуп, бир түлкү чаап алышат. Анан аны кимиси улуу болсо, ошонусу алмак болуп убадалашат. Жаштарын эсептей

- Окуп бүтө элекмин.
- Биринчисине эмне алабыз? Каймак кошкон борщ алсак.
- Сенчи!
- Мен тооктун сорпосун алсам дейм.
- Карачы, балык бар окшойт. Ошону албайсыңбы?
- Жок, мен бифштекс аламын.
- Ким шишкебек жейт? Бол, тез айткыла?
- Экиден алсак жетет. Артынан бир стакандан чай ичелик.

320. "Спорт" жөнүндө диалогду орус тилинде уланткыла.

Алмаз: Саша, сен спорттун кайсы түрүнө катышасың?

Саша: Мен сууда сүзүүгө катышып жүрөм.

Алмаз: Саша, бул спорттун түрүнө көптөн бери катышасыңбы?

Саша: Катышканыма жарым жыл болду.

Алмаз: Саша, сууда сүзүү боюнча мелдеш кайда болот?

321. Диалогдорду ролго бөлүп окутула. Толук сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн (ээ, баяндооч) астын сызгыла.

— Кайсы сабактан баштайлы, — деди Медер Сатарга.

— Географиядан же ботаникадан баштайлыбы?

— Эртең биринчи сабак кыргыз тил болот эмеспи. Ошондон баштабайлыбы?

— Эмесе эртеңки расписаниеге карап, ирети менен окуп чыгалы.

— Мейли, мага баары бир, эмнеден баштасак. Математикадан деле баштасак болот, — деди Медер күлүп.

— Сен бүгүн математикадан "беш" албадыңбы, ушул сабактан баштабайлыбы. "Темирди кызуусунда сок" деген кеп бар эмеспи.

— Кеп анда деле эмес. Кыргыз тилинен үйгө эмне тапшырма берди эле?

— Ат атоочтун жөндөлүшү.

— Кана эмесе, экөөбүз муну өз алдыбызча окуп чыгып, анан түшүнгөнүбүздү бири-бирибизге айтышалы?

Медер менен Сатар бир топ убакыттан кийин бири-бирине суроо бере башташты.

— Жактама ат атоочтун жөндөлүшүнө мисал келтирчи, — деди Медер Сатарга.

— "Кош, Кычан! Майтарылбас болот элең, эмгекке чымыр бышкан сенин денең".

3. Адилет келбей, ишибиз бүтпөйт.

4. Эл милдет артса, биз даярбыз.

7. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү?

Адам канчалык көп окуса, ал ошончолук көптү билет.

1. шарттуу

2. мезгил

3. себеп

4. карама-каршы

8. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү?

Кош кубаныч жүрөгүн толкундаткандыктан, Айзада уктай албады.

1. шарттуу

2. мезгил

3. карама-каршы

4. себеп

9. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү?

Эгер ал күнү Адилет келип кала турган болсо, Айзада үйдө болмок.

1. мезгил

2. шарттуу

3. себеп

4. каршы

10. Көп маанилүү сөздөрдү тап.

1. терек

2. жер

3. баш

4. бүгүн

II

1. Коомдук-саясий ишмер эне.

1. З. Кайназарова

2. Б. Бейшеналиева

3. Курманжан датка

4. М. Абылкасымова

2. Өмүр сакчысы ким?

1. Т. Сыдыкбеков

2. Т. Садыков

3. И. Ахунбаев

4. А. Осмонов

3. Кыргыздын улуттук аспабы кайсы?

1. скрипка

2. чопо чоор

3. свирель

4. баян

4. "Акшумкар" орденине татыктуу болгон эл атасы. "

1. К. К. Юдахин

2. И. Арабаев

3. Т. Сыдыкбеков

4. К. Тыныстанов

5. "Кышкы кеч" деген ырдын автору.

1. М. Ю. Лермонтов	3. Ж. Бөкөнбаев
2. А. Осмонов	4. А. С. Пушкин

6. Алыкул Осмонов качан туулган?

1. 1895	3. 1915
2. 1799	4. 1814

7. Улуттук майрамыбыз.

1. курман айт	3. кыз куумай
2. ала бакал	4. эр эңиш

8. Көктөмдөгү алгачкы гүл.

1. роза	3. топчу гүл
2. сыя гүл	4. байчечекей

9. Кыргыз тоосунун эң бийик жери.

1. бөксө	3. ала
2. мөңгү	4. чоку

10. Биздин туубуздун өңү.

1. ак	3. кызыл
2. көк	4. сары

IV чейрек

§ 51. Өтүлгөндөрдү кайталоо

! Эстегиле.

1. Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрүн билесиңер?
2. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кандай каражаттар аркылуу байланышат?
3. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кандай болуп бөлүнөт?
4. Багыныңкы сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар?

■ 317. Ырды жаттап алгыла. Мазмунун түшүнгүлө, дагы кандай адамдарды "сокур" деп эсептейсиңер, айтып бергиле.

СОКУР

Көрбөсө дагы көздөрү, Көкүрөк билген заманды. Сезсе эгер элдик абалды, Сокур деш болбойт аларды.	Бир жүрсө дагы эл менен, Турмушка ченем бербеген, Чыныгы сокур дал ошол, Чындыкты көзү көрбөгөн.
---	---

Р. Айталиев

- *көрбөсө дагы* — даже если не видит
көкүрөк билген — чувствовать сердцем
сезсе эгер — если почувствует
элдик абалды — состояние, положение народа
чындыкты көзү көрбөгөн — не видевший правды

318. Жогорку ырдын мазмунун пайдаланып, "дүлөй" каймана маанисине ылайык мисалдар келтиргиле.

319. "Ашканада" деген диалогду окуп, андагы сөздөргө, сөз айкаштарына талдоо жүргүзгүлө. Кемтик сүйлөмдү тапкыла.

— Төртүнчү үстөлү кана?
— Тиги жагында.

— Сен аркы жагына отурасыңбы?
— Бул жагына эле отурайыңчы.
— Самар, сен жогорку бурчуна жакын отургун.
— Макул.
— Кана, сен эмне тандадың?

кетешет. Биринчи болуп Шайтан айтат:

— Мен туулганда чоң атам аттан жыгылып өлүптүр.

— Муну укканда Алдар өңгүрөп ыйлап коё берди. Чочуп кеткен Шайтан:

— Ой, сен эмнеге ыйлайсың? Эмне болуп кетти сага? — деп сурайт.

Ошондо Алдар:

— Дал ошол сенин чоң атаң өлгөн күнү менин улуу балам тиги дүйнөгө кеткен эле, — дептир көзүнүн жашын сүртүп.

Ошентип Шайтан жеңилип, түлкүнү Алдар алган экен.

Тесттер

I

1. Кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөмдүн канча түрү бар?

1. төрт	3. тогуз
2. алты	4. он бир

2. Багыныңкы сүйлөмдүн түрүн аныкта?

Мен машишаны кайрыганча, Адилет чуркап кетти.

1. себеп	3. шарттуу
2. мезгил	4. орун

3. Багыныңкы сүйлөмдүн кайсы түрү?

Эшик бек болгондуктан, биз кире албадык.

1. мезгил	3. сыпат
2. шарттуу	4. себеп

4. Максат багыныңкы сүйлөмдү тап.

1. Ал келгенче, биз бардык ишти бүтүрүп койдук.
2. Тартип кайда болсо, жеңиш да ошол жерде.
3. Шаарга эрте жетейин деп, мен бүтүн жолго эрте чыктым.
4. Сен келбей, иш бүтпөй калды.

5. Шарттуу багыныңкы сүйлөмдү тап.

1. Таң атса да, чырактар өчкөн жок.
2. Ынтымак болбой, иш оңолбойт.
3. Түшүм мол болсун үчүн, семирткичтерди төктүк.
4. Автобус жүрбөй, кечигип калдык.

6. Карама-каршы багыныңкы сүйлөмдү тап.

1. Адилет келсе, ишибиз бүтөт эле.
2. Адилет келсе дагы, ишибиз бүтпөйт эле.

— Жактама ат атооч кана бул жерде, мисалың туура болбой калды.

(Мисал келтирип, уланткыла.)

Ш 322. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

КАДЫРЛУУ КОНОК

Колхозчулардын эң ардактуусу, эң кымбаттуу коногу Микола эле. Анын келгенине аз болсо да, өрнөктүктөр өз кишиндей көрүшөт.

Мына эми колхозчулар Миколаны куттуктап жаткан кезде, Карабек карыя кол көтөрүп, сөз сурады:

— Микола балам, — деди Карабек, — биз сени өз балдарыбыздай көрүп калдык. Эми сен биздин колхоздо тура бер.

— Мен мында Кыргызстанга фронттош жолдошум Жапарга конокко келгенмин. Ал мени кучагын жайып жакшы тосуп алды. Балдарым мында экен.

К. Баялинов

323. Макалдарды окуп, алар кандай сүйлөмдөр экендигин ажыраткыла, өзүнөр кандай макал билесиңер, айтып бергиле.

1. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт.
2. Акыл — алтын, ой — күмүш.
3. Акыл — тозбогон тон, билим — түгөнбөгөн кен.
4. Акылдуудан коркпо, акмактан сак бол.
5. Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет.

324. Окуп, түшүнгөнүңөрдү кыргыз тилинде айтып бергиле.

ГОРОД-ГЕРОЙ

Ленинград (Санкт-Петербург) — красивейший город мира. Он стоит на реке Неве.

Враги несколько раз пытались вступить в этот город, но не могли это сделать. В 1919 году на него наступали белогвардейцы. Ленинградцы отогнали их.

Немцы в 1941 году бросили на Ленинград свои лучшие силы. Они окружили его. Город подвергся обстрелу, бомбежке, разрушению. Жители пережили осаду, голод и холод, но свой город отстояли.

Ленинград заслужил звания города-героя.

день, т.е. день нового года. У кыргызов он иногда назывался днем весеннего равноденствия. Обряды, совершаемые предками при встрече нового года, уходят корнями еще в доисламский мир. В последний день старого и накануне встречи нового года кыргызы окуривали дымом арчи домашних животных, а также всех членов семьи.

При этом они приговаривали:

"Алас-алас, ар балээден калас" (убереги нас от всех несчастий).

Совершая этот ритуал, они надеялись, что Нооруз принесет в их дом счастье, благополучие, избавит от всех напастей, от болезней. Все члены семьи готовили себе к празднику новую одежду, предпочитали яркие цвета: красный, белый, голубой. В новогоднюю ночь варилась каша из пшеницы, ячменя, пшена, кукурузы. Называлась она "чоң көжө".

Готовили также "сүмөлөк". Приготовленной пищей угощали соседей, при этом желали друг другу счастья, здоровья, благополучия, добропорядочности и честности.

С Нооруза кыргызы начинали новый год и ожидали всяческих удач в дальнейшей жизни.

313. «Дасторкон ажары». Эркин иштегиле.

ТОНДУРУЛГАН ЖАШЫЛЧА-ЖЕМИШ ЖАНА МӨМӨ

Тез тондурулган азык-түлүктүн аш болумдуу сапаты жана сырткы көрүнүшү бузулбайт. Тондуруудан тез бузулуп кетүүчү жаңы жашылча, жемиш жана мөмөлөрдүн керектелүү мөөнөтү узарат. Даамы, жыты, өңү, аш болумдуулугу жана витаминдердин сакталышы боюнча жаңы үзүп тондурулган продуктулар жаңы продуктулардан анча-мынча эле айырмаланат, аларды жылдын бардык мезгилинде керектөөгө болот. Тамактануу үчүн, айрыкча жазында же жайдын башталышында жаңы жашылчалар, жер-жемиштер аз мезгилде өтө пайдалуу жана баалуу.

314. Текстти окуп, суроолорго жооп бергиле.

ИСА АХУНБАЕВ

Ахунбаев Иса Коносович 1908-жылы 12-сентябрда Ысыккөл областында Торайгыр кыштагында туулган. И. К. Ахунбаев — белгилүү хирург, медицина илимдеринин доктору. Профессор И. К. Ахунбаев СССР медицина илимдер Академиясынын академиги, Кыргыз ССР Илимдер академиясынын туңгуч президенти болгон. Ал Ташкендеги Орто Азия мединститутун бүтүргөндөн кийин, жалпы хирургия кафедрасына ассистент

Мисалы: Элде: "Калк айтса калп айтпайт", — деген макал бар. Элде... деген макал бар — айтуучунун сөзү — төл сөз, ал эми "Калк айтса, калп айтпайт" — башка бирөөнүн сөзү — бөтөн сөз.

"Керектүү таштын оордугу жок", — дейт элдин макалында. "Нужный камень не тяжел", — говорится в народной пословице. "Керектүү таштын оордугу жок" — бөтөн сөз, "дейт элдин макалында" — төл сөз.

327. Берилген мисалдагы төл жана бөтөн сөздү аныктагыла, алардагы тыныш белгилерди койгула.

1. Алыкул Осмоновду окурмандар минтип аташат. Ал — Кыргыз поэзиясынын таң чолпону. 2. Карамзин Александр Сергеевич Пушкинди Бүркүт сыяктуу токтобой уч деп айткан экен. 3. Суу май бериңизчи деди Апенди сагуучуга. 4. Горький мындай деп айткан Балдар биздин болочок бактыбыз. 5. Жаман жолдош жоого алдырат жаман сөз доого калтырат деген макал бар. 6. Ф.Энгельс мындай деген Эмгек адамдын өзүн жаратты.

7. Адамды адам кылып баккан эмгек, Алтынды сансыз кылып жаткан эмгек, Түрлөнтүп түркүн-түркүн жердин бетин Килемди, бачайыны жапкан эмгек — деп бир акын айткан сымал, бардык байлыктын башаты эмгек. 8. Касым чарчаңкы кыймыл менен нан туурап жатып Ал апа, жаңы буудайдын нанынан биринчи ооз тийгиниң деди.

328. Көнүгүүнү окуп чыгып, төл жана бөтөн сөзгө тиешелүү тыныш белгилерин коюп чыккыла.

1. Беш кол тең эмес деген сөз айтылып калыптыр.
2. Биз койду сойгонбуз, сорпосуна тойгонбуз деген экен.
3. Азаматсың бүгүн эсеп сабагынан беш алгандан кийин калгандарынан да "беш" ал деди апасы.
4. Саша менен бирге сабак даярдайын деп келдим эле деди Алмаз.
5. Менин досум эң жакшы, менден эч нерсени аябайт деди биринчиси.
6. Менин досум үй тапшырманы аткарбай калганымда дароо көчүртөт деди экинчиси

Честь,
 Верность долгу
 И преданность цели.
 И чем дольше живем, тем ясней
 Сознаем мы, Мужая в невзгодах,
 Что нас всех сотворила природа
 Плоть от плоти своих матерей.
 Боль и радость познав на веку,
 Мы пойдем непременно однажды:
 Что б там ни было в жизни,
 Но каждый
 Перед матерью в вечном долгу.
 И вовек нам прощенья не знать,
 Уваженья людского не видеть,
 Коль бездушьем и черствостью мать
 Хоть однажды посмеет обидеть.
 Ну, а тот, кто себя лишь любя,
 Мать обидою ранить посмеет,
 Уподобится подлому змею,
 Что безжалостно жалит себя.
 Лучше б солнце не видеть ему,
 Лучше б вовсе ему не родиться,
 Чем над матерью в пьяном дыму
 Или в злобе звериной глумиться!
 Дом без матери—дом без дверей,
 Дом без окон,
 Без внешнего света.
 Люди, внимайте слову поэта:
 Берегите своих матерей!
 Пусть цветущей садами земле
 Дарит солнце веселые краски,
 Пусть растут ваши дети в тепле
 Материнской заботы и ласки!

К. Маликов

- ? 1. Какие человеческие качества поэт считает превыше всего?
 2. Почему автор говорит: "...каждый перед матерью в вечном долгу"?
 3. Как говорит поэт об ответственности каждого человека перед своей матерью?

— Жок, бул жагында да бар, — деп кесени ала салдырганда, бир аз суу майы да төгүлүп, же акчадан жок, же суу майдан жок, кур жалак калган экен.

331. Досунарды же курбунарды сүрөттөп бергиле. Аларды сүрөттөөдө төмөнкү сын атоочторду пайдалангыла.

	о глазах:	
жакшынакай	—	хороший, красивый,
карагаттай	—	как смородина,
жалтыраган	—	сверкающий,
суук	—	холодный,
сүйкүмдүү	—	приветливый,
сүйкүмсүз	—	неприветливый,
көк көз	—	голубоглазый,
	о волосах:	
кара (көмүрдөй кара)	—	черный (как уголь),
сары	—	русый,
ак	—	седой,
тармал	—	кудрявый,
кыска	—	короткий,
коюу	—	густой,
суюк	—	редкий,
боёлгон	—	крашеный,
узун	—	длинный,
тик	—	прямой (непослушный);
	о бровях:	
ичке	—	узкий,
чийилген	—	подкрашенный,
бириккен	—	сросшийся;
	о лице	
чап жаак	—	узколицый,
сүйрү	—	продолговатый,
тегерек, тоголок	—	круглый,
бырыш баскан	—	морщинистый,
кара тору	—	темный,
ак саргыл	—	светлый,
кызыл жүздүү	—	румяный,
сепкилдүү	—	в веснушках,
күнгө күйгөн	—	загорелый.

— Чын элеби?
 — Албетте.
 — Ал бийикпи?
 — Анча эмес.
 — Тоо кандай аталат?
 — Сулайман тоо деп.
 — Эмне үчүн андай деп аталат?

— Сулайман пайгамбардын урматына. Алыстан караганда пайгамбар жаткандай көрүнөт.
 — Кызык экен!
 — Ош шаарын эки бөлүп дарыя агат.
 — Дарыя? Тереңби?
 — Жок, терең эмес, суусу шаркырап агат.
 — Ал кайсы дарыя?
 — Акбуура.
 — Буурадай айбаттуубу?
 — Сөзүңүздө калет жок. Биз Акбуура менен сыймыктанабыз.

306. Текстти окуп, мазмунун түшүнгүлө. Курманжандын эмне арманы бар экендигин айтып бергиле.

КУРМАНЖАН ДАТКАНЫН АРМАНЫ

Эл дегеним, элим кана күйгөнү?
 Жер дегеним, жерге курган түрмөнү.
 Тунок, таза кабыл алдың эле го,
 Жексур ушул желмаяндай дүйнөнү.
 Аппак десем, кара экенсиң жапырак,
 Кайран дөөлөт кабак болуп чачылат.
 Ат чабышта байге алган тулпарым
 Казыгында ээсиз калды азынап.
 Жашыл десем, тикен экен көктөмүм,
 Өксүз мезгил ак өргөөмдү өрттөдүң.
 Көк жал бөрү жеригендей карысын,
 Сайсөөгүмө өттү турмуш өктөмүң,
 Жетилсин деп жетеледим бөбөктү,
 Тай-тайладым, тамтуң жүрүп бастың да.
 Кайран датка ушул күндү көрөппү,
 Шар элең го хандык барда астында.
 Кырсык басты кылым жылып келбеген,
 Кыйласынан кымбат кыргыз эл деген,
 Эмес белең, кутуң кетти жургум ай,
 Жоокер элең жоого намыс бербеген.

М. Абылкасымова

араб тамгасында басылат. Аны иниси Көкөтөй өз акчасына чыгарат.

урунттуу учурлар — важные даты
чыгармачылыгынын мөмөлүү кезеги — плодотворный этап творчества
эл башкарууга аралашат — занимается управленческой деятельностью
азалуу кабар — весть о кончине

- ?**
1. Ибрагим Кунанбай уулу качан туулган?
 2. Эмне үчүн Абай аталып калган?
 3. Туңгуч ырын качан жазган?
 4. Ал кайдан сабатын ачат?
 5. Кайсы комитетке мүчөлүккө шайланат?
 6. Анын мөмөлүү мезгили качан?
 7. Котормочу катары кимдин чыгармаларын которгон?
 8. 1905-жылы гезиттин бетине кандай кабар чыгат?
 9. Алгачкы ырлар жыйнагы качан, кандай тамга менен басылган? Аны ким чыгарган?

335. Диалогду которуп, төл жана бөтөн сөздү аныктагыла.

Выслушав, государь-император сказал:

— Что пожаловать сей горной княжне? Может быть, пятьсот рублей?

— Деньги — не памятный подарок, — возразила императрица. К тому же княжна, хоть и старуха, все-таки женщина. Подарим ей лучше перстень.

— Перстень для них — слишком буднично. Нужен необычный дар...

Вручили "царице" императорский дар: золотые дамские часы с изображением государственного герба империи с цепочкой и брошью, украшенные бриллиантами и розами.

336. Төл сөзгө карата тике сөздү ойлоп таап, аларды көп чекиттин ордуна жазгыла.

1. Чоң энем мындай деди: ...
2. Хан каарданып суроо берди: ...
3. Бала кубанганынан кыйкырып жиберди: ...!
4. ... — деген макал бар.
5. ... — деп Мурат менден сурады.
6. Кыргыз элинин таланттуу жазуучусу Ч. Айтматов мындай деп жазган экен: ...
7. А. П. Чехов минтиптир: ...

III. 1. Кыргыз жана орус элинин сөз чеберлеринин өмүр-баяндары жана чыгармачылык жолдору жөнүндө баяндап бер (А. Осмонов, А. С. Пушкин).

2. Орусча текстти кыргыз тилине котор.

3. А. С. Пушкиндин "Эстелик" деген ырын жатка айтып бер.

IV. 1. Кыргыз күүлөрүнөн бирөөнүн ("Сары барпы", "Камбаркан", "Миң кыял" ж. б.) аталыш сырын баяндап бер.

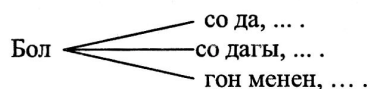
2. Күлкүлүү окуялардын бирин кыргызча айтып бер.

3. Өзүң түзгөн аңгемеден максат багыныңкы сүйлөмдөрдү тап.

V. 1. "Биринчи байлык—денсоолук" деген темада аңгеме түз. (И. Ахунбаев, М. Миррахимов, М. Мамакеев).

2. Илим-билим жөнүндө бир нече макал айтып, анын биринин маанисин чечмелеп бер.

3. Схема боюнча сүйлөм түзүп, анын түрүн аныкта.

VI. 1. "Алас-алас" (убереги нас от всех несчастий) деген сөз кыргыз элинин улуттук кайсы майрамынан экенин аныктап, ал жөнүндө айтып бер.

2. Кыргыз улутунун эң сыйлуу, ширелүү тамактары кайсылар?

3. Берилген багыныңкы сүйлөмдү толукта.

Кумурска кичинекей болсо,...

302. Тексттер тобу. Ырды окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Жаттап алгыла.

Көбүк чачып буркурап,
Буурасынын киргени.
Чапкан аттан кем эмес,
Таскак уруп желгени.
Тайтандаган жаныбар,
Тайлагынын эмгеги.
Өзү мынча чоң туруп,
Куйругунун келтеси.
Чөгөрүндө бүктөлгөн,

Өзү жатып эптенгең.
Эбий таап батырса,
Канча болсо жүктөлгөн.
Кара кыяк, бетеге,
Канча жесе тойбогон.
Карды тоюп алганда,
Арыкчылык билбеген.
Ойсондогон жаныбар
От кемедей имерген.

Молдо Кылыч

Мисалы: Эр жигитке жети-миш өнөр аздык кыларын айтышкан.

Например: В народе говорят, что джигиту мало и семидесяти ремесел.

! Эстеп кал.

Төл сөз - Собственная речь

Бөтөн сөз - Чужая речь

Тике сөз - Прямая речь

Кыйыр сөз - Косвенная речь

339. Көнүгүүнү окуп, тике сөздү кыйыр сөзгө айландырып, дептеринерге жазып алгыла.

1. "Кана, Саша, доскага келгин", — деди мугалим.

2. "Бүгүн жакшы даярданыпсың, азыр сага чоң "4" коём", — деди мугалим.

3. Окуучу: "Агай, мага кичинекей эле "5" коюп койсоңуз", — деп жер карады.

4. "Менин уулум баарынан күчтүү", — деди биринчи эне.

5. "Менин уулум жөн эле булбулча сайрайт", — деди экинчи эне.

6. "И, атаке, биздин балдарыбыз кандай экен", — деди энелер.

7. "Алар кайда, мен бир эле баланы көрдүм", — деди карыя.

340. Окуп, түшүңүлө. Төл жана бөтөн сөздөрдү ажыраткыла. Бөтөн сөздөрдү бөлүп көчүргүлө.

1. Гёте мындай дептир: "Байлыктан ажыроо — анча-мынча жоготуу, кайратын жоготуу — бардыгын жоготуу".

2. Атактуу Леонардо да Винчинин: "Пайдасыз жаткан темирди дат басат, акпаган сууну балыр басат, ал эми пайдаланбаган акылды маң басат", — деген акылман сөзү эл арасына кеңири маалым.

3. Элибизде: "Баатыр согушта, акыл ачуу келгенде, дос зарылдыкта сыналат", — деген нуска бар.

341. Интонацияны туура сактап, ролго бөлүп окугула. Төл жана бөтөн сөздүн тыныш белгилерине көңүл бургула.

— Сизге эмне болду, эжеке? — деп арабакеч бала сурап калды.

— Анчейин, иним, сен бул айылдын элин тааныйсыңбы?

— Таануучу элем.

— Дүйшөн деген башта мугалим болуп жүрчү кишини билесинби?

— Дүйшөн? Ал киши аскерге кетти жакында.

— Аялы, балдары барбы?

— Ооба. Бар. Үйү суунун тиги маңдайында.